

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/3 2020 s. 962-974, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

DÎVÂN-I HİKMET'İN KÖKŞETAV NÜSHASINDA LEHÇELERİN FONETİK VE MORFOLOJİK İZLERİ

Ercan PETEK*

Geliş Tarihi: Aralık, 2019

Kabul Tarihi: Haziran, 2020

Öz

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshası Doğu Türkçesiyle; Doğu Türkçesinin de iki tarihî döneminden biri olan Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Kökşetav nüshasında toplam 58 hikmet vardır ve hikmetlerin toplam satır sayısı 1940'tır. Nüsha 88 varaktır ve her sayfada ortalama 11 satır bulunmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Özbek Türkçelerinin bazı fonetik ve morfolojik özellikleri itibarıyla Kökşetav nüshasını etkilemiş olması nüshanın Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devrinde kaleme alınmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Kökşetav nüshasında Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinin ve Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinin fonetik ve morfolojik özelliklerinin sirayet etmesi yanında bazı Oğuzca özellikler de görülür.

Makalede Kökşetav nüshasındaki lehçe özellikleri tespit edilmiş; kim tarafından nerede ve hangi dönemde kaleme alınmış olabileceği yönünde görüşler bildirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Dîvân-ı Hikmet, Kökşetav, Kazak Türkçesi, Oğuz lehçesi.

PHONETIC AND MORPHOLOGICAL EVIDENCES OF DIALECTS IN THE KOKSHETAU COPY OF DIVAN-I HIKMET

Abstract

The Kokshetau copy of Divan-ı Hikmet [Book of Wisdom] is written in Eastern Turkish; and it is written in Chagatai Turkish, which is one of the two historical periods of Eastern Turkish. There are 58 aphorisms in the Kokshetau copy, and the total number of aphorism lines is 1940. The copy consists of 88 sheets and has an average of 11 lines per page.

The fact that Kazakh and Uzbek Turkish, two of the contemporary Turkish dialects, influenced the Kokshetau copy in terms of some phonetic and morphological features reinforces the possibility that the copy may have been written in the post-classical era of Chagatai Turkish. In the Kokshetau copy, some Oghuz features are observed besides the phonetic and morphological features of Kazakh language, which belongs to the Kipchak group of Turkic dialects, and of Uzbek language, which belongs to the Karluk group of Turkish dialects.

* Dr. Öğr. Üyesi; Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ercan.petek@gop.edu.tr

In the article, the dialect features in the Kokshetau copy have been determined, and the opinions have been expressed on by whom, where and at what time it might have been written.

Keywords: Divan-ı Hikmet, Kokshetau, Kazakh Turkish, Oghuz dialect.

Giriş

Dîvân-ı Hikmet, Ahmed Yesevî'nin "hikmet" adı verilen dinî-tasavvufî manzumelerinin yer aldığı şiir mecmuasına verilen isimdir. Ahmed Yesevî'nin hayatı ile ilgili bilgiler menkıbelerle karışmış olsa da 12. yy. da yaşadığı kabul edilmektedir. Şüphesiz o dönem Orta Asya'nın edebî dili Karahanlı Türkçesi idi. Ancak hikmetlerin Karahanlı Türkçesiyle kayda geçmiş bir nüshası yoktur. Ahmed Yesevî'nin 12. asırda yaşadığı, mevcut hikmetlerin ise erken bir tarihlendirmeye 15-16. yüzyıllarda yazıya geçirildiği ve Dîvân-ı Hikmet nüshalarının muhteva ve dil özellikleri bakımından farklılıklara sahip olduğu göz önünde tutulursa bunların farklı şahıslar tarafından istinsah edildiği anlaşılacaktır. Bu nedenle, mevcut nüshalardan hareketle Ahmed Yesevî'nin kendisi tarafından bu isimle tertip ettiği bir dîvândan söz etmek mümkün değildir. Köprülü, "Bugün elde mevcut yazma ve basma Dîvân-ı Hikmet nüshaları en sathî bir tarzda tetkik edilince, bu manzumelerin muhtelif Yesevî dervişlerine ait olduğu derhal anlaşılır." demektedir (Köprülü, 1978, s. 213).

Ahmed Yesevî'nin başlıca gayesi İslamiyet'i Türklere sevdirmek, ehl-i sünnet akîdesini yaymak ve yerleştirmek olmuştur. Hikmet adı verilen bu manzumelerinin öğreticilik vasıfları sayesinde Yesevî, şariat ile tarikatı kolayca tarif etmiş ve Yesevîliğin Sünnî Türkler arasında süratle yayılmasını sağlamıştır. Yesevîliği bir yerde İslâm'ın Türkçe yorumlanması olarak değerlendirmek gerekir. Hikmetleri bütün Türkistan coğrafyasında yankılanan Ahmed Yesevî'den başka bu kadar geniş bir sahada asırlarca tesirini devam ettiren büyük bir şahsiyetten söz etmek mümkün değildir.

9 Aralık 2016 tarihinde Kazakistan'ın Kökşetav şehrinde Akmola Eyaleti Kültür İdaresine bağlı Edebiyat ve Sanat Müzesi tarafından *Koja Ahmet Yasaviy Murası: Mañızdılgı, Siypatı Jäne Giybratı, Aymakaralık Gılmıy Konferentsiya Materiyaldarı* [Hoca Ahmet Yesevî Mirası: Önemi, Niteliği ve Etkileri] isimli ulusal bir sempozyum düzenlenmiştir. Bu sempozyumda Dîvân-ı Hikmet'in yeni bir nüshasının bulunduğu haberi verilmiştir. Bu nüsha Kökşetav'da bulunmuştur ve Kökşetav'daki Edebiyat ve Sanat Müzesinde korunmaktadır.

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında şu satırların yer aldığı görülmektedir (82a-1797, 82b-1800):

Ƙul H'āce Aħmed men defter-i şānī'ayttım

Ėkki 'ālem 'işretlerin meyme sattım

Ölmes burun cān açığın zehrin tarttım

Muştafāğa mātem tutup kirdim menā

Kemal Eraslan bu satırlarda geçen defter-i şānī tabiri ile ilgili olarak "Ahmed Yesevî hikmetlerinin birkaç defter halinde tertip edildiği, eldeki nüshaların ikinci defteri teşkil ettiği" açıklamasına yer vermiştir (Eraslan, 1994, s. 429).

Kökşetav nüshasında toplam 58 hikmet vardır ve hikmetlerin toplam satır sayısı 1940'tır. Nüsha 88 varaktır ve her sayfada ortalama 11 satır bulunmaktadır (Bunun istisnaları da vardır. Meselâ 19a numaralı sayfada 17 satır bulunmaktadır).

Kökşetav nüshası, dörtlükler ve gazel tarzı manzumelerden meydana gelmektedir. Dörtlüklerde genel olarak hecenin on ikili (4+4+4) ölçüsü, gazel tarzındaki manzumelerde ise on dörtlü (7+7) ölçüsü kullanılmış olmakla birlikte zaman zaman bunun değişkenlik gösterdiği görülmüştür ve bu nedenle ölçü konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Nüshanın baş kısmında, dış kapak üzerinde, sonradan yazıldığı ve nüshaya yapıştırıldığı anlaşılan Arapça bir metin vardır. Bu metin el yazısı ile yazılmıştır ve yazı karakteri nüshanın yazı karakterinden farklıdır. Metin, Hz. Muhammed'e (sav) övgü niteliğindedir. Peygamberin Medinetü'l-Münevvere şehrine defnedildiği ve bütün müslümanlara örnek bir peygamber olduğu ifade edilmiştir.

Kökşetav Nüshasının Yazıldığı Yer ve Dönemin Tespiti

Arap harfli Türkçe bir metnin nasıl okunacağına karar vermek için ilk yapılacak iş, metnin tarihini ve coğrafyasını tespit etmektir. Metnin yazıldığı yer, telif ve istinsah tarihiyle ilgili bilgiler çoğunlukla en sonda yer alan ketebe kaydında bulunur. Bu bilgiler bazen metnin başında veya içinde olur.¹ Ancak Kökşetav nüshasının başı ve sonu eksiktir. Başı ve sonu eksik olan Arap harfli metinlerin yazıldığı dönemi tayin edebilmek için metinde geçen tarihi şahıslar ve tarihi olaylar metnin tarihini belirlemede yardımcı olabilir. Kökşetav nüshasında tarihî olaylar yoktur ancak hikmetlerden biri Hikmet Hâzret-i Zengî Ata (31a-675)² başlığını taşımaktadır. Ahmed Yesevî'nin en meşhur halifelerinin "Mansûr Ata, Saîd Ata, Sûfî Muhammed Dânişmend ve Hakîm Ata" olduğunu ifade eden N. Tosun, Yesevî'nin daha ziyade asıl adı Süleyman Bakırğânî olan Hakîm Ata ve talebeleri ile devam ettiğini belirtmiştir (Tosun, 2015, s. 40). İşte Kökşetav nüshasındaki hikmetlerden birinde geçen Zengî Ata, Hakîm Ata'nın en önemli halifesidir. Ancak hikmetlerin Zengî Ata tarafından yazıya geçirildiğini söylemek metnin dil özellikleri itibarıyla zordur.

Kökşetav nüshasını Kazak Türkçesine aktaran İymangazı Nurahmetulı'nın *Koja Ahmet Yasaviy Hikmetleriniñ Kökşetav Nuskası Jäne Onıñ Avdarılıvı Hakında* [Hoca Ahmet Yesevî Hikmetlerinin Kökşetav Nüshası ve Onun Aktarılması Hakkında] isimli makalesinde nüshanın Edebiyat ve Sanat Müzesine kim tarafından ulaştırıldığı ve ulaştırılan kişinin şeceresi hakkında bilgiler yer alıyor.

Nurahmetulı "El yazma, yerel halktan biri tarafından müzeye verilmiş olmalıdır. Nüshanın ne zaman nerede kim tarafından yazıldığı hakkında kesin bir bilgi yok, başı ve sonu yırtılmış, iyi korunmamış, çok eski bir el yazması olduğu açık. Dış taraftaki sayfasına

¹ Bu ölçütler, A. B. Ercilasun'un 13-14 Haziran 2019 tarihli Uluslararası Türkçe Tarihi Metin Araştırmaları Sempozyumu'nda sunduğu "Arap Harfli Türkçe Tarihi Metinler Nasıl Okunmalı?" başlıklı bildirisi esas alınarak hazırlanmıştır. Sempozyum bildirileri kitap olarak basılmadığı için Ercilasun'un bildirisine bilimsel atıf yapılamamıştır. A. B. Ercilasun "Arap Harfli Türkçe Tarihi Metinler Nasıl Okunmalı?", Uluslararası Türkçe Tarihi Metin Araştırmaları Sempozyumu, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, 13-14 Haziran 2019, Almatı/KAZAKİSTAN.

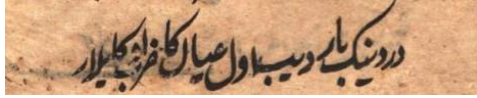
² Türkiye'de Kökşetav nüshasının ilmi yayını yapılmamıştır. Kazakistan'da Kökşetav nüshası üzerine İ. Nurahmetulı tarafından bir çalışma yapılmıştır ancak bu çalışma ilmi bir çalışma değildir. Bu çalışmada metnin transkripsiyonu, satır ve sayfa numaraları yoktur. (bk. Nurahmetulı, İymangazı (2016), *Koja Ahmet Yasaviy Divani Hikmet Kökşetav Nuskası*, Regis-ST Poligraf, Astana). Bu makaledeki transkripsiyon tarafımızdan yapılmış olup sayfa ve satır numaraları da tarafımızdan verilmiştir.

'Bekmuhammet Ahmetulı' (Bekmagambet de olabilir) diye bir isim yazılmış. Onun son kısmında 'sahibi Molla Bekmuhammet' şeklinde bir ifade var. Bu kişinin, hikmetleri yazıya geçiren kişi mi yoksa el yazmayı saklayan kişi mi olduğu belli değil." demektedir (Nurahmetulı, 2016, s. 4-5). Ancak Kökşetav nüshasında Kazak Türkçesine özgü fonetik ve morfolojik özellikler olduğu için bu kişinin hikmetleri yazıya geçiren kişi olması muhtemeldir.

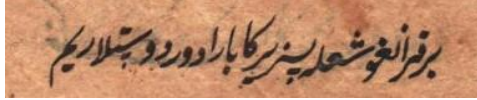
Arap harfli Türkçe yazmalar başlıca iki alana aittir: Doğu Türkçesi veya Batı Türkçesi. Kökşetav nüshası Doğu Türkçesine aittir. Çünkü:

1. bar/var, bar-/var-, bir- (ber-)/vir- (ver-) kelimeleri b- ile yazılmıştır:

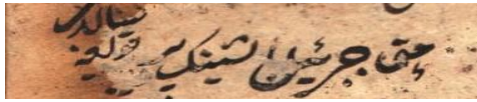
Derdiñ bar döp ol 'ayälge žarb ... (32b-700)

Bir қараңғу şu 'lesiz yerge baradur dostlarım (49a-1071)

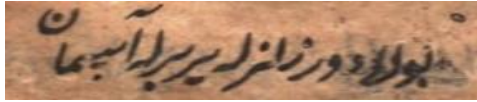

Hakk Cibri'l başiñ ber döp kolğa saldı (3b-58)

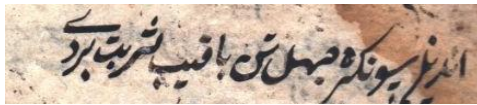
2. bol- / ol- fiili. Doğu Türkçesine ait metinlerde ara sıra ol- fiilinin kullanıldığını unutmamakla birlikte Kökşetav nüshasında sadece bol- fiilinin kullanıldığını belirtmek gerekir:

Boladur zelzele yer birle āsmān (75a-1635)

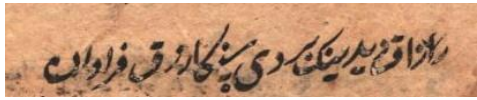

3. Damak n'si (ñ)'nin yazılışı da önemli bir ölçüttür. Damak n'si nun-kef ile yazılmışsa eser Doğu Türkçesine aittir. Kökşetav nüshasında damak n'si nun-kef ile yazılmıştır:

Andın soñra çihil-ten baқыp şerbet berdi (5a-90)

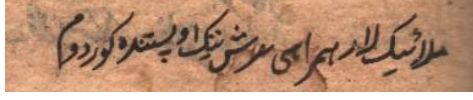
Rezzāk dediñ berdi senge rızq u ferāvān (37b-818)

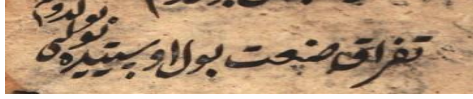
4. Hâl eklerinden önce zamir n'sinin kullanılıp kullanılmaması da bir ölçüttür. Bir eserde zamir n'si yoksa o eser Doğu Türkçesine, varsa Batı Türkçesine aittir. Çağatay Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra durum ekleri geldiğinde araya zamir n'si girmez. Bununla birlikte Çağatay Türkçesinin son dönemlerinde zamir n'sinin kullanıldığını unutmamak

gerekir. Kökşetav nüshasında teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra hem n’li hem de n’siz şekiller görülür:

Melâyikler hemrâhı ‘arşnıñ üstinde kördüm (18a-383)

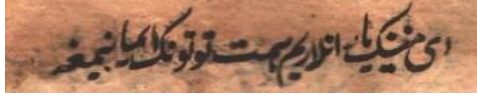

Tufrac-şifat yol üstide yolu boldum (2b-40)

5. Hâl ekleri ölçütü: İlgi hâli eki +nI(η) / +(n)Iη, yükleme hâli eki +nI / +(y)I, yönelme hâli eki +GA / +A, çıkma hâli eki +Dın / +Dan. Eğik çizgiden öncekiler Doğu Türkçesine, sonrakiler Batı Türkçesine aittir. Kökşetav nüshasında iyelik eki almış isimlerden sonra yönelme hali ekinin bazen +A bazen +GA olarak eklendiği görülmektedir:

Ey meniñ yārānlarım himmet tutuñ imānımğa (49b-1072)

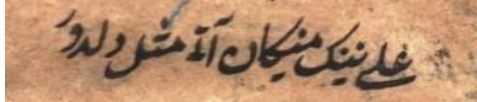

Düşmenim imānıma zahmet berür dostlarım (49b-1073)

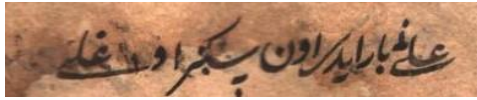

Kökşetav nüshasında ilgi durumu işlevinde 91 kez +nI; 41 kez ise +nIñ eki kullanılmıştır:

‘Alīniñ mingen atı mişl-i düldül (78a-1703)

‘Alīni bar edi on sekiz oğlu (78b-1709)

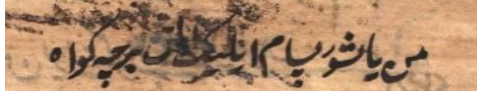
Bu ölçütleri çoğaltmak mümkündür. Doğu Türkçesinin de kendi içinde Harezmi-Kıpçak ve Çağatay olmak üzere iki tarihî döneme ayrıldığı malumdur. Bir tarihi metnin bu iki dönemden hangisine ait olduğunu belirlemek için de bazı ölçütler kullanılabilir:

1. Bir metinde düzenli olarak đ kullanılıyorsa, đ sesi y’ye dönmemişse o metin Karahanlı Türkçesine aittir. Kutadgu Bilig bunun en tipik örneğidir. DLT’de y’li kelimeler vardır, ancak bunlar Oğuz veya Kıpçak ağızlarına aittir. Karahanlı döneminin ölçünlü Türkçesinde đ’den dönüşen y yoktur.

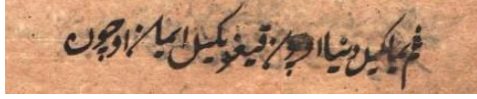
Eğer bir metinde hem đ, hem de bunun y’li örnekleri varsa o metin Harezmi Türkçesine aittir.

Eğer *đ* sesleri, *g*'ye dönüştüğü birkaç kelime hariç, düzenli olarak *y*'ye dönüşmüşse o metin Çağatay Türkçesine aittir. Kökşetav nüshasında da *đ* sesleri düzenli olarak *y*'ye dönüştür:

*Men yaşursam êlig **ayağ** barça güvâh* (26b-570)

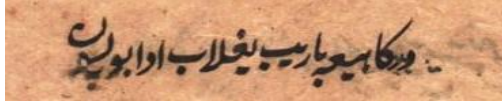
*Ġam yemegil dünyâ üçün **kaygu** yegil ġmân üçün* (45b-994)

2. Son ve sondan bir önceki sesi dudak ünsüzü olan kelimelere getirilen 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ilgi hâli eki, -(U)p zarf-fiil eki, -(U)l-, -(U)n-, -(U)ş- çatı ekleri, -Ug, +IUg, +IUk, +sUz yapım ekleri (Eckmann, 1996, s. 8-9) bazen yuvarlak olarak bulunuyorsa metin Harezmi Türkçesine, her zaman düz ise Karahanlı Türkçesine aittir.

Çağatay Türkçesi metinleri de bu açıdan Karahanlı metinleri gibidir. Ancak Çağatay Türkçesinde kelime tabanlarındaki dudak ve dış-dudak ünsüzlerine bağlı olmayarak da bu ekler yuvarlaklaşmış olabilir. Kökşetav nüshasında dudak ve dış-dudak ünsüzü bulunan düz ünlülü kelimelerde söz konusu eklerin düz ünlülü biçimleri görülmektedir:

*Dergâhıga **barıp** yığlap edâ bolsun* (56a-1222)

3. Zamir *n*'sinin bulunmaması, Çağataycaya ait bir özelliktir. Doğu Türkçesine ait bir metinde zamir *n*'si varsa o metin, önceki iki dönemden birine aittir. Harezmi döneminde de zamir *n*'siz örnekler vardır, ama zamir *n*'li örnekler de vardır; fark, Çağatay Türkçesinde zamir *n*'li örneklerin bulunmaması veya çok az bulunmasıdır. Kökşetav nüshasında teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra hem *n*'li hem de *n*'siz şekiller görüldüğünü belirtmiştik.

Bu ölçütlerden çıkan sonuç, Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasının Doğu Türkçesiyle; Doğu Türkçesinin de iki tarihî döneminden Çağatay Türkçesiyle yazıldığıdır. Çağatay Türkçesi de kendi içinde dönemlere ayrılır. Eckmann, Çağatay Türkçesini 3 döneme ayırmıştır: "1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar) 2. Klasik Devir (1465-1600) 3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921)" (Eckmann, 1988, s. XIII-XIV).

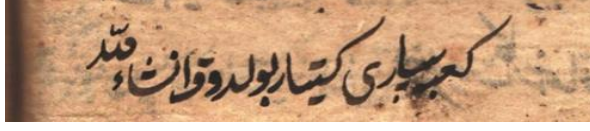
A. B. Ercilasun, Çağatay Türkçesinin 18-19. yüzyıllarına ait yazmalarının son yıllara kadar Türkiye'de inceleme konusu olmadığını belirtmiştir. Bu eserler ortaya konunca Orta Asya'daki Türk topluluklarının da tarihte Çağataycayı edebî dil olarak kullandıklarının görüleceğini ifade etmiş, söz konusu edebi eserlere her birinin kendi konuşma dillerinden hangi kelime ve gramer unsurlarının katıldığını da görme imkânına kavuşacağımızı belirtmiştir. İşte Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshası bize bu imkânı veren önemli eserlerden biridir. Bu metnin Çağatay Türkçesinin hangi dönemine ait olduğu ise kendi içindeki bazı imla tutarsızlıklarından ve lehçe özelliklerinden hareketle belirlenecektir.

Kökşetav Nüshasında Fonetik ve Morfolojik İzleri Tespit Edilen Lehçeler

I. Kökşetav Nüshasında kıpçak Lehçesinin İzleri

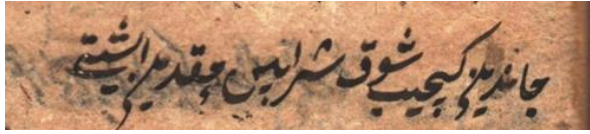
I. 1. Bir örnekte kelime içi /-f-/ sesinin /-p-/ye dönüştüğü görülür:

Ka 'be saparı kēter bolduq inşā 'llah (30a-653)

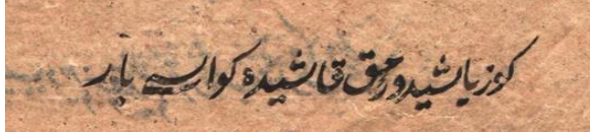
2. Bir yerde /-ç-/ sesinin sızıcılaşarak /-ş-/ sesine dönüştüğü tespit edilmiştir:

Cāndın keçip şevk şarābın Hakkdın iştī (66a-1441)

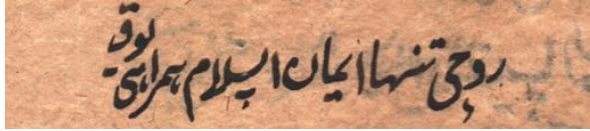

3. Farsça asıllı kelimelerde görülen sondaki /-h-/ sesinin bazı örneklerde düştüğü görülür³:

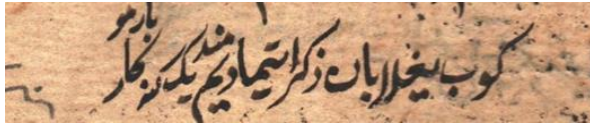
Köz yaşıdur Hakk qaşıda güvāsı bar (63b-1390)

Rūhı tenhā īmān islām hemrāsı yoq (20a-424)

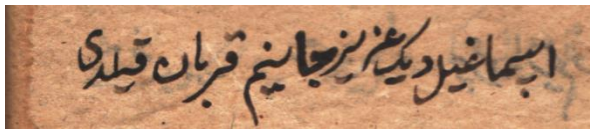

Köp yığlaban zıkr étmedim mendék günakār bar mu (35a-754)

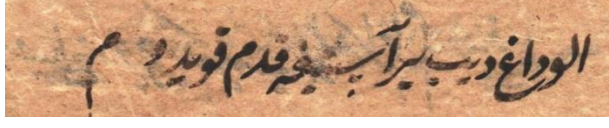
4. Arapça kökenli kelimelerdeki ayın harfinin iki yerde gayın ile yazıldığı tespit edilmiştir:

İsmāğul dek 'azē cānım kurbān kıldı (13b-283)

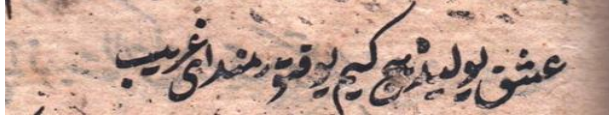
³ Bu ses olayı Oğuz grubu Türk lehçelerinden Gagauz Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde de görülür. Gag. allaa: Allah (Gaydarcı vd., 1991, s. 11); Gag. günaa/günee: günah (Gaydarcı vd., 1991, s. 109); Türkm. günā (günā:): a. suç, günah, kabahat (Ölmez vd., 1995, s. 319); günākār (günā:kā:r): günahkar, suçlu (Ölmez vd., 1995, s. 319).

Elvedāğ dēp yēr astıǵa ƙadem ƙoydum (79a-1730)

5. Klasik Çağatay Türkçesinin “gibilik, benzerlik” edatı “dēk” bir örnekte sızıcılaşarak “dey” biçiminde kullanılmıştır:

‘Işƙ yolıda hiç kim yoktur men-dey ğarīb (31a-673)

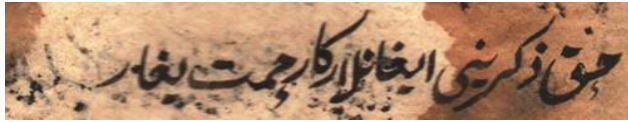
Kökşetav nüshasında Klasik Çağatay Türkçesinde görülen kelime başı ve kelime ortasındaki /f/ sesine karşılık hem /p/ sesinin korunduğu hem de /f/ sesine dönüştüğü örnekler birlikte kullanılmıştır: pulğa (72a-1570) ~ fulge (38b-838) < pul, penāh (61b-1336) ~ fenā (15a-311) < penāh, sefer (30a-653) ~ saparı (36a-780) < sefer gibi. Ancak son örnekteki Arapça kökenli sefer sözünün bünyesindeki /-f-/ sesinin /-p-/ye dönüşmesi Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesine özgü fonetik bir hadisedir. /-ç/ sesinin sızıcılaşarak /-ş/ye dönüşmesi de Kazak Türkçesine özgüdür. “iç-” fiili toplam yirmi üç kere kullanılmıştır ve bir yerde /-ş/ ile yazılmıştır. Farsça asıllı kelimelerde görülen sondaki /-h/ sesinin hem korunduğu hem de düştüğü örnekler birlikte kullanılmıştır: güvāh (4b-83) ~ güvā (4b-82), hemrāh (9a-178) ~ hemrāsı (20a-424), günāh (26a-565) ~ günā (10a-202). Kazak Türkçesinde Farsça kökenli sözcüklerin sonunda bulunan /-h/ sesi yitime uğrar: Far. güvāh > Kaz. küvā (KTTS, 2008, s. 422), Far. günāh > Kaz. künā (KTTS, 2008, s. 430). Yine Klasik Çağatay Türkçesinin “gibilik, benzerlik” edatı “dēk”in bir örnekte Kazak Türkçesinde olduğu gibi sızıcılaşarak “dey” biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir: dēk (12b-258) ~ dey (31a-673).

II. Kökşetav Nüshasında Karluk-Uygur Lehçesinin İzleri

II. 1. Türkçe kökenli kelimelere eklenen yönelme hali, sıfat-fiil eki, isim-fiil eki, emir kipi ve şart kipi ile bazı isimden isim yapma eklerinde kalınlık-incelik uyumunun olmadığı örnekler görülür:

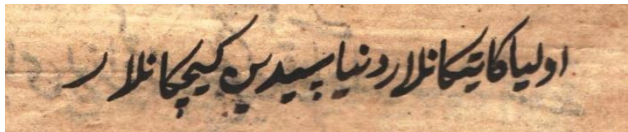
II. 1. 1. Yönelme Hali Ekinde

Ħaƙƙ zıkrını ayǵanlarge raĥmet yaǵar (83a-1811)

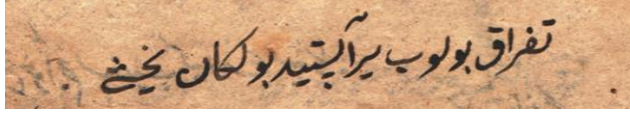
Bazı örneklerde Arapça ve Farsçadan giren kelimelerin son ünlüsüne göre de uyum dışı eklerin eklendiği tespit edilmiştir:

Evlıyāge yetkenler dūnyāsıdın keçkenler (27b-594)

II. 1. 2. Sıfat-Fiil Ekinde

Tufrac bolup yer astıda bolgen yahşi (12b-262)

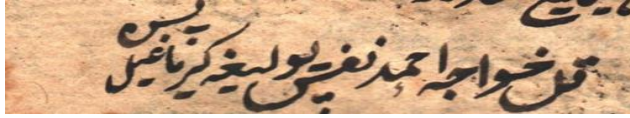
II. 1. 3. İsim-Fiil Ekinde

Gārğa kirmağ Resūlullah sūnnetleri (62b-1364)

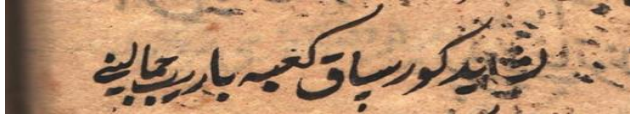
II. 1. 4. Emir Kipinde

Qul H'āce Ahmed nefs yolıga kirmegil sen (34a-734)

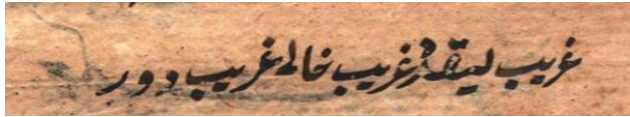
II. 1. 5. Şart Kipinde

Şāyed kōrsağ ka 'be barıp cemālini (30b-663)

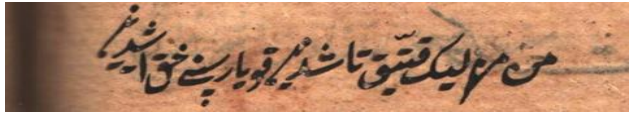
II. 1. 6. İsimden İsim Yapma Ekinde

Ġarīblikda ġarīb hāli ġarībdür (46b-1012)

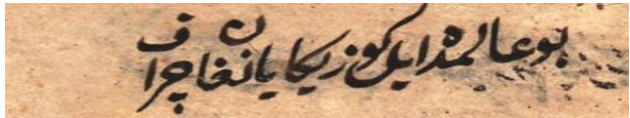

II. 2. Eserde bazı kelimelerin sonlarında bulunan /k/ ve /ğ/ sesleri arasında düzensiz geçişler olduğu tespit edilmiştir:

Menmenlik kattıq taşdın koyar seni Hakk işdin (48b-1059)

Bu 'ālemde el közige yangan çerāk (83a-1816)

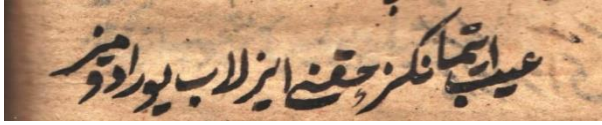
Kökşetav nüshasındaki Türkçe kelimelerde genel olarak kalınlık-incelik uyumu vardır: astıga (1a-1), açıkları (3b-61), bilmesin (4a-72), bererde (8a-155), uyğanmadım (9b-188),

körer-men (15b-324) vb. Türkçe kökenli kelimelere eklenen yönelme hali, sıfat-fiil eki, isim-fiil eki, emir kipi ve şart kipi ile bazı isimden isim yapma eklerinde kalınlık-incelik uyumunun olmadığı örnekler de görülür: tilğa (24a-514), ayğanlarge (83a-1811), bolgen (12b-262), kirmağ (62b-1364), kirmeğil (34a-734), körsak (30b-663), ğariblıkda (46b-1012) vb. İsim-fiil eki “-mAk” toplam yirmi yedi defa kullanılmıştır ve yedi örnekte ünlü uyumunun olmadığı tespit edilmiştir. Bazı örneklerde de Arapça ve Farsçadan giren kelimelerin son ünlüsüne göre uyum dışı eklerin eklendiği tespit edilmiştir: nādānlarge (3a-45), dānālarge (5a-91), rāstke (24a-513), evliyāge (27b-594) vb. Bu durum Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesine özgü fonetik bir hadisedir. Özbek Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık ve kalınlık-incelik uyumu tam değildir. Eserde bazı kelimelerin sonunda bulunan /k/ ve /ğ/ sesleri arasında düzensiz geçişler yapıldığı tespit edilmiştir: kattığ (50a-1086) ~ kattıq (48b-1059), çerāğ (85a-1862) ~ çerāk (83a-1816). “Katı, sert” anlamlarında kullanılan kattığ sözü metinde yedi yerde kullanılmış ve beş defa gayın harfi ile yazılırken iki defa kaf harfi ile yazılmıştır. Bu da Özbek Türkçesine özgü bir durumdur. Özbek Türkçesinde Türkçe kökenli ve iki heceli kelimelerin sonundaki /-ğ/ sesi sedasızlaşarak /-k/ sesine dönüşür: kattığ (50a-1086) > qattiq (UTİL II, 1981, s. 583).

III. Kökşetav Nüshasında Oğuz Lehçesinin İzleri

III. 1. Nüshada kelime başındaki /t-/ sesleri genelde korunmakla birlikte /d-/li kullanımlar da mevcuttur:

‘Ayıb étmeñiz Haqqını izlep yüre **durmuz** (30b-659)

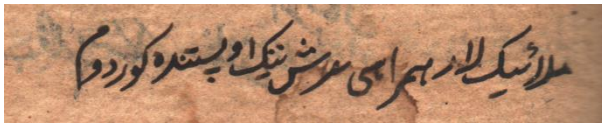

Ƙaddim elif bolğan **duta** ƙılğan işim barça haṭā (35a-757)

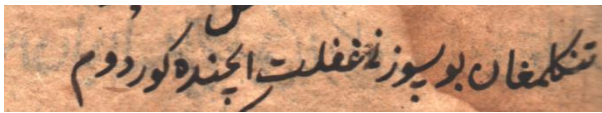

III. 2. Çağatay Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra durum ekleri geldiğinde araya zamir n’si girmez. Ancak Kökşetav nüshasında teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra zamir n’sinin yer aldığı örnekler vardır:

Melāyikler hemrāhi ‘arşnñ **üstinde** kördüm (18a-383)

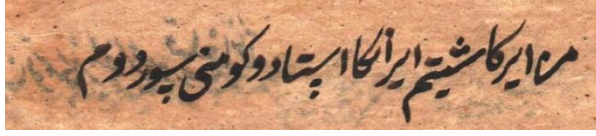

Tıñlamağan bu sözni ğaflet **içinde** kördüm (19a-397)

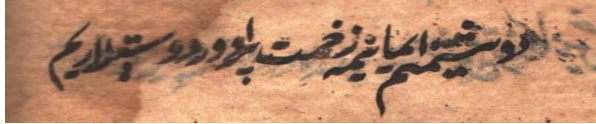
III. 3. Kökşetav nüshasında geçmiş zaman sıfat-fiil eki -DUK’un bir kez kullanıldığı tespit edilmiştir:

Men ەرgeřtim ەرenge istedüğümnı sordum (47a-1027)

III. 4. İyelik eki almış isimlerden sonra yönelme hali ekinin iki örnekte /+A/ olarak eklendiği görülmektedir:

Düşmenim imānıma zahmet berür dostlarım (49b-1073)

Mağsūduma yētkür meni ey Hālīk-ı bī-çün (87a-1903)

Kökşetav nüshasında kelime başındaki /t-/ sesleri genelde korunmakla birlikte /d-/li kullanımlar da mevcuttur: dut- (35a-757) ~ tut- (55a-1203), dur- (30b-659) ~ tur- (19a-411). Çağatay Türkçesinde kelime başı /t-/ seslerinin korunduğu bilinmektedir. Ancak kelime başı /t-/ sesinin sedalılışarak /d-/ sesine dönüşmesi Batı Türkçesinin bir özelliğidir. Bu durum 13. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında meydana getirilen Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde görülmektedir ve düzenli bir ses hadisesidir. Hâl eklerinden önce zamir n'si yoksa o eserin Doğu Türkçesine, varsa Batı Türkçesine ait olduğunu belirtmiştik. Çağatay Türkçesinde teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra durum ekleri geldiğinde araya zamir n'si girmez. Bununla birlikte Çağatay Türkçesinin son dönemlerinde zamir n'sinin kullanıldığını unutmamak gerekir. Kökşetav nüshasında teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra hem n'li hem de n'siz şekiller görülür: üstinde (18a-383) ~ üstide (2b-40), kaçında (56b-1231) ~ kaçıda (56a-1218). Teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra zamir n'sinin kullanılması, kelime başındaki /t-/ sesinin genelde korunmakla birlikte /d-/li kullanımların da mevcut olması, geçmiş zaman sıfat-fiil eki -DUK'un kullanılması Oğuz lehçesinin Çağatay Türkçesine etkisidir.

Sonuç

Divân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshası Doğu Türkçesiyle; Doğu Türkçesinin de iki tarihî döneminden Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Ancak Kökşetav nüshasında Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinin; Karluk grubu Türk lehçelerinden ise Özbek Türkçesinin etkisi görülmektedir. Arapça kökenli sefer sözünün bünyesindeki /-f-/ sesinin /-p-/ye dönüşmesi, /-ç-/ sesinin sızıcılaşarak /-ş-/ye dönüşmesi, Farsça asıllı kelimelerde görülen sondaki /-h-/ sesinin bazı örneklerde düşmesi, Klasik Çağatay Türkçesinin "gibilik, benzerlik" edatı "dék" in bir örnekte sızıcılaşarak "dey" biçiminde kullanılması Kazak Türkçesine özgü özellikler iken bazı kelimelere uyum dışı eklerin eklenmiş olması ve bazı Türkçe kökenli ve iki heceli kelimeler sonundaki /-ğ-/ sesinin sedasızlaşarak /-k-/ sesine dönüşmesi Özbek Türkçesine özgü özelliklerdir. Kökşetav nüshasında Oğuzca özellikler de görülmektedir ancak bu Oğuz lehçesinin Çağatay Türkçesine erken dönemlerdeki etkisidir. Kazak ve Özbek Türkçelerinin

bazı fonetik ve morfolojik özellikleri itibarıyla Kökşetav nüshasını etkilemiş olması nüshanın Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devrinde kaleme alınmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Kaynaklar

- Akobirov, S. vd. (1981). *Uzbek tiliniñ izohli lugati*. C. I-II, Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.
- Argunşah, M. (2019). Harezmi Türkçesiyle yapılan Kur'an çevirisinin beş nüshası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 654-698.
- Eckmann, J. (2009). *Çağatayca el kitabı* (Çev. Prof. Dr. Günay Karaağaç). 4. Basım, İstanbul.
- Eraslan, K. (1994). Dîvân-ı Hikmet. *İslâm ansiklopedisi*. C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 429-430.
- Ercilasun, A. B. (2019). Arap harfli Türkçe tarihi metinler nasıl okunmalı?. *Uluslararası Türkçe Tarihi Metin Araştırmaları Sempozyumu*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, 13-14 Haziran 2019, Almatı/KAZAKİSTAN.
- Gaydarci, G. A. vd. (1991). *Gagauz Türkçesinin sözlüğü*. (çev. İsmail Kaynak, A. Mecit Doğru), Ankara: Kültür Bakanlığı
- Januzaqov, T. vd. (2008). *Qazaq tiliniñ túsindirme sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- Köprülü, M. F. (1978). Ahmed Yesevî. *İslam ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yayını.
- Nurahmetulı, İ. (2016). Koja Ahmet Yasaviy hikmetleriniñ Kökşetav nuskası jäne onıñ avdarılıuvı hakkında. *Koja Ahmet Yasaviy Murası: Mañızdılgı, Siypatı Jäne Giybratı, Aymakaralık Gılimiy Konferentsiya Materiyaldarı*. Kökşetav, s. 4-8.
- Rahimi, F. (2018). Çağatay Türkçesi sözlükleri bibliyografyası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 69-104
- Ölmez, M. vd. (1995). *Türkmençe-Türkçe sözlük*. Ankara: Simurg.
- Tosun, N. (2015). *Ahmed Yesevî*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, İnceleme Araştırma Dizisi, Yayın No: 23, Ankara.

Extended Abstract

Divan-ı Hikmet is the name given to the poetry corpus where Khoja Ahmed Yasawi's religious-sufistic verses called "hikmet" can be found. Although information about Ahmed Yasawi's life has been mixed with narratives, he is believed to have lived in the 12th century. Undoubtedly, the literary language of Central Asia was Karakhanid Turkish. However, there is no copy of these aphorisms recorded in Karakhanid Turkish. If the facts that Ahmed Yasawi lived in the 12th century, the earliest copy dates to 15-16th centuries, and that the copies of Divan-ı Hikmet have differences in terms of content and language features are taken into consideration, it will be understood that they were arranged by different people.

There are 58 aphorisms in the Kokshetau copy, and the total number of aphorism lines is 1940. The copy consists of 88 sheets and has an average of 11 lines per page. At the top of the copy, there is an Arabic text on the outer cover, which is understood to have been written later and affixed to the copy. This text is handwritten and the font is different from the copy's font. The text is a tribute to the Prophet Muhammad. The Kokshetau copy consists of quatrains and odes. The first step in deciding how to read an Arabic text in Turkish is to determine the date and geography of the text. Information about the place where the text was written, the date of copyright, and the date of custody are often seen in the colophon record which is found in the end. This information is sometimes either at the beginning or inside the text. However, the beginning and end of the Kokshetau copy is missing. In order to determine the period in which the texts with Arabic letters with missing head and end are written, the historical people and historical events in the text may help in determining the date of the text. There are no historical events in the copy of Kokshetau. However, one of the aphorisms has the title of Hikmet Hızret-i Zengî Ata (31a-675). Tosun (2015), who states that the most famous caliphs of Ahmed Yasawi are "Mansûr Ata, Saîd Ata, Sufî Muhammad Danişmend and Hakim Ata, indicates that Sufism continued with Hakim Ata, whose real name was Suleyman Bakirgani, and his students (p. 40). Zengî Ata, which is mentioned in one of the aphorisms in the Kokshetau copy, is the most important caliph of Hakim Ata. However, it is difficult to say that the aphorisms were written by Zengî Ata in terms of language features of the text. On the outer page of the text, a name called 'Bekmuhammet Ahmetulî' (which may also be Bekmagambet) was written. In its last part, there is an expression like "owner Molla Bekmuhammet". Since there are phonetic and morphological features peculiar to Kazakh Turkish in Kokshetau copy, it is possible that he is the person who wrote the wisdom.

The Kokshetau copy shows the following phonetic and morphological features of dialects: The transformation of the sound / -f- / in the Arabic word "sefer" into the sound / -p- / is a phonetic event specific to Kazakh Turkish, one of the Turkish dialects of the Kipchak group. The fricative sound / -ş / transforms into / -ç /, and this is unique to Kazakh Turkish. The verb "iç-" (to drink) has been used a total of 23 times and is written with / -ş / in one place. There are also some examples in which the backness harmony cannot be seen in the suffixes when the dative case suffix, verbal adjective suffix, verbal noun suffix, the imperative, conditional mood suffix and some suffixes that form nouns from nouns are added to the words with Turkish origin: tilğa (24a-514), ayganlarge (83a-1811), bolgen (12b-262), kirmağ (62b-1364), kirmegıl (34a-734), körsak (30b-663), ğarîblıkda (46b-1012). The flatness harmony and the backness harmony in Uzbek Turkish are not strong. It is found in the work that there are irregular transitions between the sounds / ƙ / and / ğ / which are found at the end of some words: ƙattığ (50a-1086) ~ ƙattıƙ (48b-1059), ƙerâğ (85a-1862) ~ ƙerâƙ (83a-1816). The word ƙattığ, which is used in the meaning of "solid, hard", is used in seven places in the text and it is written five times with the letter ghayn and twice with the letter qaf. This is unique to Uzbek Turkish. In Uzbek Turkish, the sound of /-ğ/turns into /-ƙ / if it is at the end of the words of Turkish origin or at the end of the disyllables: ƙattığ (50a-1086) > qattıq (UTIL II 1981: 583). In the copy of Kokshetau, the / t- / voices at the beginning of the word are generally preserved, but the use of /d-/ sound can also be seen: dut- (35a-757) ~ tut- (55a-1203), dur- (30b-659) ~ tur- (19a-411). It is known that the / t- / sound at beginning of the words in Chagatai Turkish is preserved. However, the transformation of the sound / t- /at the beginning of the words into / d- / sound is a feature of Western Turkish.

The Kokshetau copy of Divan-ı Hikmet is written in Eastern Turkish dialect, and it is written in Chagatai Turkish which is one of the two historical periods of Eastern Turkish. However, in the Kokshetau copy, the influence of Kazakh and Uzbek languages, which belong to the Kipchak and Karluk groups of Turkish dialects respectively, can be seen. The Oghuz features are also seen in the Kokshetau copy; however, this is the effect of the Oghuz language on Chagatai language in the early periods. The fact that Kazakh and Uzbek Turkish, two of the contemporary Turkish dialects, influenced the Kokshetau copy in terms of some phonetic and morphological features reinforces the possibility that the copy may have been written in the post-classical era of Chagatai Turkish.